

Игор БОРОЗАН*

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју уметности
Београд

Милић Ј. МИЛИЋЕВИЋ*

Историјски институт
Београд

**БИТКА НА ЛЕГЕТУ (КОД ЧЕВРНИЈЕ)
КАО ПОДСТИЦАЈ ВИЗУЕЛНОГ УОБЛИЧАВАЊА
ЈЕДНОГ МЕСТА СЕЋАЊА У МЕЂУРАТНОМ ПЕРИОДУ****

Апстракт: Битка на Легету (*караула Чеврнтија*), која се одиграла 1914. године у близини Сремске Митровице, углавном је игнорисана у историографским освртима на кључне војне топосе Првог светског рата. Велики пораз српских трупа у борби с аустроугарским војницима није одговарао званичном наративу о херојској епопеји српске војске у Великом рату. Отуда су власти Краљевине СХС/Југославије настојале да уметничким средствима погинуле војнике преобликују у славне жртве на олтару отаџбине у накнадној култури сећања. У складу са државном идеологијом, сени војника су уткане у пропагандни систем одржања крхког јединства композитне заједнице. Локалне традиције, везане за место погибије војника (Срем), као и порекло палих (источна Србија), постале су део јединственог културног наратива југословенства. Године 1922. зачета је идеја о потреби конституисања трајног *места сећања* на пале

* borozan.igor73@gmail.com

* milic.milicevic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Представе идентитета у уметности и вербално-визуелној култури новог доба* (Ев. бр. 177001) и пројекту *Од универзалних царстава ка националним државама: друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030). Посебну захвалност дугујемо колеги Дејану Радовановићу из Покрајинског завода за заштиту споменика културе.

војнике. Монументални кенотаф означен патриотским симболима (амблеми, рељефи, и натписи), подигнут на месту битке, уобличен је у складу са типским архитектурално-скулптуралним артефактима у међуратном периоду. У великој мери, прочишћен визуелни амблем, постао је жижни амблем новоформираног спомен-парка, који је у међуратном периоду потврдио процес артифицираног претварања разореног ратног поља у топос сећања на српске/југословенске жртве у Великом рату.

Кључне речи: рат на Балкану 1914, битка код Чеврнтије, сећање, споменици.

Осврт на историјски значај и меморијско место битке на Легету у колективном сећању претпостављају основ разумевања коначног садржаја, форме, и намене споменика. Естетске одреднице споменика на Легету умногоне су условљене друштвеним и политичким значењем времена у којем је настао.¹ Подигнут на ободу поља, месту погибије српских и аустроугарских војника, (сл. 1) споменик је сведочио о њиховом масовном страдању, поставши жижни белег стратешки уобличеног меморијалног спомен-парка.

У недељу 6. септембра 1914. две велике српске групације, 1. Армија и Тимочка дивизија 1. позива прешле су Саву. Десант и потоња акција 1. Армије одвијала се беспрекорно. У времену од 6. до 14. септембра српске трупе боравиле су на територији Срема напредујући све до Инђије, Старе Пазове и Руме. На врхунцу акције, у ноћним сатима 10. септембра заузеле су најпре Батајница а затим и Стара Пазова. Истог дана Трупе одбране Београда без борбе, ушле су у Земун. За разлику од 1. Армије, Тимочка дивизија 1. позива претрпела је неуспех изгубивши током десанта неколико хиљада људи.² Био је то један од највећих ратних пораза Србије током целокупног трајања Првог светског рата.

Разлози који су довели до овог пораза били су бројни, а вероватно најзначајнији био је притисак савезника, нарочито Руса, да се офанзивним

¹ О вези естетике и политике у медијском систему јавне скулптуре: *Remove Not the Ancient Landmark. Public Monuments and Moral Values*, Ed. by D. M. Reynolds, London and New York 1996.

² Опширније о овом. М. Милићевић, *На погрешној обали. Пораз трупа Тимочке дивизије 1. позива у бици код Чеврнтије (на Легету) 6. септембра 1914*, Београд 2015.

Сл. 1 – Споменик на Чеврнтијском пољу, савремени снимак.

деловањем на аустроугарској територији олакша њихов положај у Галицији. Одговорност за претрпљени неуспех сносили су и српски политички кругови. Само неколико дана пред акцију, тачније 4. Септембра, влада Николе Пашића је једном циркуларном нотом пред савезнике поставила циљ: стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца. Српска Врховна команда која је у почетку била одлучан противник сваког офанзивног деловања, на крају је попустила. Директивом од 27. августа предвиђено је двоструко спровођење десанта: главног, у рејону села Купинова, и демонстративног код српске карауле Чеврнтија.

Спровођење овог другог дела акције одмах је наишло на препреке које су се њеним током готово непрестано увећавале. Материјала за форсирање реке било је премало, а средства за његов транспорт била су крајње оскудна. Све ово изазвало је кашњење, тако да су прве јединице уместо под окриљем мрака на леву савску обалу ступиле тек иза осам сати ујутро.

Непријатељска активност, у почетку конфузна, постепено се појачавала те су се до послеподневних часова српске трупе састављене од

само шест батаљона и три топа суочиле с готово целокупном 29. пешадијском дивизијом. Око шест сати по подне уследио је први одлучан удар аустроугарских трупа, а мало иза, око 11 у ноћ и други. У немогућности да одрже положај, српски војници су нагрнули назад према још недовршеном понтонском мосту, изазвали његово ломљење, после чега се око хиљаду људи подавило у Сави. Још већи број, преко пет хиљада завршио је у заробљеништву.

Описи овог тешког пораза српских трупа нашли су своје место у међуратној историографији, а извесна пажња поклоњена му је и у оној савременој.³ Њен књижевни одраз такође није био безначајан, поготово ако се узме у обзир да је један од његових аутора био знаменити Стеван Јаковљевић.⁴ Чеврнтија, односно битка на *пољу Легет*, представљена је и у другим видовима сећања, сврстаних под појмом ратне културе, а најзначајнији међу њима, гледаном барем визуелно, представљају материјални споменици.

Писана сведочанства, било да су она историографска, или пак књижевна, само су део накнадног сећања.⁵ Друге форме, историјски старије, и у визуелном смислу можда и значајније, представљају споменици.⁶ Стога готово и нема неке значајније битке која није заслужила спомен-плочу, обелиск, каткада и читав спомен-парк. Појам ратне културе образлаган је у делима страних, а у новије време и домаћих аутора.⁷ Ни битка код Чеврнтије, или, с обзиром на место настанка будућег споменика, на Легету, није у томе изузетак.

³ Референтна библиографија о овом: *ibidem*, 135–138.

⁴ Мисли се, наравно, на први део *Српске трилогије* која је до 1941. доживела чак шест издања: *ibidem*.

⁵ P. Hutton, *Recent Scholarship on Memory and History*, *The History Teacher*, Vol. 33, No. 4 (Aug. 2000) 533–548. О односу историје и сећања: P. Nora, *Between Memory and History: Les Lieux de Memoire*, *Representations*, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory (Spring 1989) 7–24. О различитим категоријама нормирања памћења: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, прир. М. Sládeček, J. Vasiljević, T. Petrović-Trifunović, Beograd 2015.

⁶ Више о споменичкој култури 19. и прве половине 20. века: Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд 2006, 274–284; И. Борозан, *Репрезентативна култура и политичка пропаганда. Споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд 2006, 76–82; О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd 2014.

⁷ Најсадржајније дело на ову тему представља докторска дисертација, објављена нешто касније и као посебна монографија. Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање, Србија и Први светски рат 1914–2009*, Београд 2014.

*

Идеја да се подигне споменик погинулима у бици код Чевртије („Поље Легет“) указује на старе структуре поимања споменика као носиоца меморије.⁸ Особито су војни споменици током 19. и првих деценија 20. века изграђени као визуелни амблеми у функцији сећања.⁹ Споменик на *Легету* је уобличен с идејом да историјски догађај, који се одиграо 6. септембра 1914. године, буде трајно меморисан у колективној свести.¹⁰

Споменик од бетона, висине осам метара, сачињен је из неколико целина. Основа 2,70m, постоље 1,95m. Бетонска призма 1,50 x 4m, на бетонској призми постављен је главни део споменика 1 x 3m.¹¹ Архивске фотографије указују на то да је споменик током времена претрпео одређена оштећења, која су посебно видљива у губитку украсних *прелаза*, између постамента и завршне форме споменика. Отуда и данашњи изглед споменика, који одише прочишћеном формом, не одговара у потпуности оригиналном изгледу, који је несумњиво изгледао китњастije.

Споменик је уобличен на основу апела митровачког чиновника Љубомира Стајића.¹² Побуђен патриотским осећањима, он је 1922. године иницирао идеју да се подигне трајни меморијал који ће подсећати на жртве битке код Чевртије. Ускоро је локална подружница Соколског друштва започела с реализацијом пројекта, који је наредне године успешно окончан, захваљујући и локалном становништву које се

⁸ Н. Mittag, *Das Denkmal*, Kunst, die Geschichte ihrer Funktionen, Hrg. von W. Busch, P. Schmock, Weinheim–Berlin 1987, 457–489.

⁹ Р. Curtis, *Sculpture 1900–1945*, Oxford 1999, 52–56.

¹⁰ Основне информације о процесу уобличавања споменика преузете су из: Т. Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914. године и Маџари*, Београд 1930, 239–243.

¹¹ Основни подаци о споменику преузети су из документације Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Новом Саду: Е–278/д, бр. инв. 1865. Споменик је заштићен Решењем Завода у Сремској Митровици од 14. 10. 1974. Споменик је ревитализован, и коначно проглашен културним добром, захваљујући иницијативи СУБНОР-а и Комисије за уређивање и заштиту споменика НОБ-а и ратова за ослобођење наших народа 10. децембра 1970. У питању је била идеолошка конструкција о јединственом наративу ослободилачких ратова у који су уметнуте традиције српско-турских ратова, Првог и Другог светског рата: О. Манојловић Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, 343–344.

¹² Т. Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914. године и Маџари*, 239.

укључило у сакупљање средстава. Новчани прилози разних министарстава, Скупштине Сремске Митровице, и посебно Српске задружне банке из Новог Сада, потврдили су национални карактер подизања монументалног споменика. Локална иницијатива, на основу ширег договора јавних чинилаца, тако је прерасла у идентитетски пројекат у служби патриотске мобилизације нације.

Треба истаћи да је Стајић био припадник Соколског друштва, што је додатно подстицало прикупљање новчаних средстава за израду меморијала. Ангажовање овог друштва сублимирано је у тежњи да се културни простор нове заједнице Срба, Хрвата и Словенаца хомогенизује.¹³ Иницијатива Стајића у име Соколског друштва може се посматрати у контексту ширег деловања сокола у периоду након слома Аустроугарске монархије. У новоформираној Краљевини истицана је потреба чвршћег повезивања расутих соколских групација. На Видовдан 1919. године у Новом Саду је одржан Видовдански соколски сабор на коме је истакнута потреба за јединством и синтетизацијом идеје југословенства.¹⁴ Усвајање Соколског устава је потцртало основе *соколства*, оличене у идеји стварања физички здраве и интелектуално подобне омладине која ће неговати основе југословенства – уједињење и независност. У питању је било истицање особене идеолошке позиције манифестоване концептом – снажни и млади.¹⁵ Заснована на идеалима потенције потомака у служби виталности нације, ова колективистички устројена идеологија је ограничена епохом великих корпоралних политичких идеологија.

Идеја централизације државе кодификована је Видовданским уставом из 1921. године, који је засигурно створио услове за даљу мобилизацију југословенског национализма. Дефинисан у складу са компромисом *националног унитаризма*, Видовдански устав је условио концепт утапања етничких структуре и локалних традиција у јединствен

¹³ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, књ. 1, Београд 1996, 432–464; Више о идеологији Сокола у светлости медија архитектуре: В. Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини Срба, Хрвата, и Словенаца и Краљевини Југославији*, Београд 2015.

¹⁴ О идеји, формирању и раду соколских друштава у Краљевини Југославији: Н. Ђутић, *Sokoli, Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1919–1941*, Београд 2011, посебно 10–11.

¹⁵ О. Манолјовић Пинтар, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, 301–304.

југословенски наратив опредмећен у стожерној личности краља Александра Карађорђевића.¹⁶

У склопу политичких и идеолошких дешавања с почетка треће деценије 20. века, дошло је до уобличавања споменика на Легету. У складу са концептом *југословенског национализма*¹⁷ може се сместити локална иницијатива за подизање споменика у знак сећања на пале војнике Краљевине Србије, на чијој жртви је изграђена нова државна творевина – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.¹⁸ У складу са *дозвољеним* претрајавањем племенских/етничких (српски, хрватски, словеначки) особености дошло је до мобилизације јавности. Тако је започет процес визуелног упросторавања концепта унитарног југословенског идентитета. Чини се, да је конструкција *југословенског национализма*, као претече концепта *интегралног југословенства*, понајвише одговарала клими уобличавања споменика на Легету. Решење питања Војводине, и последично Срема у новој државној творевини, као интегралних делова ишчезле Двојне монархије, заснивало се на идеји *словенизирања* регије, као и на неупитном прихватању новог државног оквира од стране већинског становништва регије.¹⁹ Припојена територија маркирана је српско/југословенским симболима (споменик на Легету), потврдивши дејство визуелног језика у склопу идеолошког и културног упросторења политика у измењеним историјским околностима.

Подизање споменика на Легету може се повезати и са широм културом сећања на Велики рат.²⁰ Естетика рата, као дехуманизованог разарања, након окончања ратних дејстава умногоме је визуелно дефинисана у форми кенотафа. Постављање визуелног обележја над празним гробом кулминирало је подизањем знаменитог Лујтенсовог (Edwin Luytens) кенотафа у Лондону 11. новембра 1920. године.²¹ Са идејом да је мање заправо више,²² Лујтенс је обликовао минималистичко

¹⁶ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 1, Beograd 1988, 128–131.

¹⁷ О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, 45.

¹⁸ А. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*, Beograd 2007, 27–41, посебно 37.

¹⁹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 1, 127–128.

²⁰ J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*, Cambridge 2014.

²¹ Више о Лујтенсовом меморијалу у Лондону: *ibidem*, 102–108. Овај монументални стећак је постао идентитетска одредница сећања на Велики рат широм Британског комонвелта, условивши његово мултиплицирање широм империје: О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, 221.

²² J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*, 103–104.

нефигурално обележје у складу са идејом изазивања појачане емоционалности замишљеног посматрача.²³ Рашчитавање форме и садржаја споменика у Лондону указали су на основе уобличавања сличних белега широм Европе.

Кенотафи су дефинисани као савршене геометријске форме, који су редукованом реториком реферирали на архетипску структуру смрти. У таквом духу је уобличен и кенотаф на *Легету*. Споменик је у сагласју са прочишћеним геометризмом споменика деловао непобитном снагом асоцијативног језика. Једноставност решења објашњава снагу дејства монолитног стећка, изниклог из претходне традиције постављања меморијалног камена на војничким гробљима широм Европе.²⁴ Заменивши ранији белег, скроман дрвени крст, који су подигли Аустријанци у знак сећања на сени палих војника с обе стране,²⁵ (сл. 2) *легетски* кенотаф подигнут у славу палих српских војника је формалним језиком указао на делимичну измену идејне и вредносне парадигме. Подизање крста, и касније кенотафа учесницима битке код Чеврнтије, управо над највећом од пет заједничких гробница, указује на опште место конституисања меморијала на местима масовних погибија (сл. 3). Јединствени (натконфесионални) и појединачни хришћански пијетизам испољен у форми претходног дрвеног крста, преображен је у наратив глорификације свих палих,²⁶ који су своје личне особености унели у колективни дух националног јединства у смрти.²⁷ Место погибије српских и аустро-угарских војника преобликовано је *легетским* кенотафом у трајни белег српских жртава. Без натписа са именима палих војника, споменик је конституисан као хиперестетизовани белег подигнут у славу надличне ратне жртве. Кенотаф надилази своје етимолошко одређење (празан гроб),

²³ I. A. D. Smith, *Chosen Peoples*, Oxford 2003, 247.

²⁴ J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*, 85–92.

²⁵ На јужној страни крста налазио се ћирилични натпис: *У спомен палим борцима српске Тимочке дивизије у битки на Легету 6. IX 1917. Митровица 1917*. На северној страни крста је исклесан натпис на немачком: *У спомен палим јунацима у битки на Легету 6. IX. 1914: Т. Искруљев, Раснеће српског народа у Срему 1914. године и Маџари*, 16–17.

²⁶ О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, 197–221.

²⁷ О производњи демократичног јединства палих војника (другова) у смрти у Немачкој модерној култури смрти: G. L. Mosse, *National Cemeteries and National Revival: The Cult of the Fallen Soldiers in Germany*, *Journal of Contemporary History*, Vol. 14, No. 1 (1997) 1–20.

Сл. 2 – Спомен обележје (дрвени крст) на Легетском пољу, 1915.

Сл. 3 – Споменик на Чевртији, 1923.

и постаје значењски еквивалент гробу незнаног јунака.²⁸ Пали војници тако постају анонимни хероји чије се заједништво потврђује у обезличеној смрти приложеној за слободу домовине. Без видљивих хришћанских обележја, споменик на месту погибије српских војника представља унификациони симбол у служби националне кохезије српске/југословенске нације. Хиљаде жртава у масовном страдању меморисане су у виду натписа на јужној страни кенотафа. Текст митровачког лекара Илије Бајића гласи:

*Овај камен је тек трошан знамен
Да се самртник бесмртности диви
А у слободи и јединству роде
Жртви вашој споменик су живи.*²⁹

Исклесани епитаф мртвима је уобличен као вербални омаж живима. Другим речима, по подобију античког прослављања палих војника, пример жртве за отаџбину се има урезати у меморију заједнице, која се етички уобличава подсећањем на изгинуле хероје. Вербални исказ се утискује у свест преживелих, који се, подстакнути емоцијама, уједињују у јединствену нацију. Потомци ратника су обавезни да следе преминуле очеве и браћу, чинећи тако непрекинути ланац мртвих и живих, чији спомен додатно потцртава натпис на северној страни:

У спомен и славу војника
Тимочке дивизије 1. Позива
Погинулим на овом пољу
Дана 6. Септембра 1914. Год.
У борби за част Србије
А за ослобођење и уједињење
Срба, Хрвата и Словенаца
Соколоско друштво
Сремска Митровица
23. 9. 1923.

Натпис на источној страни *легетског* кенотафа додатно контекстуализује натчулну везу погинулих и живих:

²⁸ G. L Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford University Press 1990, 96.

²⁹ Т. Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914. године и Маџари*, 16.

*Чувају вас овде бесмртни синци
И тим се дичи село Шашинци.*

Живи као чувари мртвих постају залог жртве палих ратника на олтару отаџбине. Навођење имена села потврђује право локалне заједнице на баштињење сећања на војнике крајинске Тимочке дивизије и манифестује тежњу централне власти да интегрише помесна сећања и традиције у јединствени дискурс колективног сећања на тековина Великог рата.³⁰ Помињање *села Шашинци* у склопу апстрактног наратива указује и на сједињење и претакање личних традиција и помесних сећања у идеолошки наратив целокупне државне јавности.³¹ Тако се помесне традиције (крајинске и сремачке), у складу са идеологијом државног национализма, уподобљавају значењу замишљене југословенске жртве, која се формално и идејно препознаје као јединствени олтар отаџбине. Подсећањем на антички олтар отаџбине, чија вечна ватра потврђује оданост и постојаност патриотизма, указано је на категоријално распознавање цивилних врлина у служби општег добра заједнице. Отуда и споменик на *Легету* указује на јединство национализације смрти у чијем оквиру пали постају залог новог југословенског идентитета. Српске жртве се пребацују у концепт новог државотворног национализма, којим се старе традиције преображавају у складу са новим државним курсом. Етнички концепт нације се мења у околностима све присутнијег истицања потребе превазилажења етничких подела у јавном (државном и културном) простору.³²

Окруњени двоглави орао, симбол државе Срба, Хрвата и Словенаца, постављен на северној страни чеврнтијског споменика, додатно обележава ово обележје, и чини да се оно препозна као идеолошки знак, изникао на темељу једног трагичног исечка из ратничке епопеје српског народа. Приказани орао разбија стерилност споменика, и доводи га у категорију препознатљивог националног симбола. Споменик више није искључиво прочишћена и универзално препознатљива архетипска форма, већ постаје препознатљив национални/војни споменик посвећен сенима *поштованих* војника.³³

³⁰ О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, 134–141.

³¹ *Ibidem*, 136.

³² Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, 1, 169–246.

³³ О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, 115–171.

Монолитност бетонског *легетског* споменика је релаксирана извајаним шлемом, опточеним ловоровим венцем, који краси врх кенотафа. Типска и масовно репетирана представа шлема, који више није део споменика, иконографски је потврдила посвећење палих ратника у метафизички простор националног пантеона. Својом иконографском особеношћу шлем је указао и на одређене структуралне формулације времена.³⁴ Извесним апстраховањем војне капе избегнута је визуелна препознатљивост српске шајкаче у државној заједници Срба, Хрвата и Словенаца. Нови и надетнички југословенски наративи су постепено потискивали партикуларну особеност српске етнице. Тако је у склопу праћења курса нове државне политике и важеће идеологије југословенског унитаризма избегнута искључивост приказа шајкаче на војним споменицима.

Једноличност масе је донекле релаксирана постављањем четири стилизоване топовске гранате на угловима постамента, као и аплицирањем бронзаног барелефа на јужној страни споменика³⁵ (сл. 4). Квадратно поље са симболичним фигурама, дело угледног вајара Михаила Томића, постављено је највероватније 1939. године.³⁶ Композиција се у стручној литератури наводи као *Оплакивање*,³⁷ док иконографски подсећа на западноевропски (римокатолички) иконографски тип – *Пијете*. Префигурација је недвосмислена, и она типолошки упућује корпус на хришћански иконографски образац, који по правилу приказује оплакивање Пресвете Богородице над мртвим Христовим телом. Након Првог светског рата дошло је до експанзије ове тематике у систему визуелног говора војних меморијала.³⁸ Томић је у духу реалистичнијег приказа страха рата представио очај мајке над умрлим сином.³⁹ Иако сведена, мајчина

³⁴ *Ibidem*, 138.

³⁵ Рељеф је изливен у ливници БОСНА у Београду: Документација Покрајинског завода за заштиту споменика културе: Е-278/д, бр. инв. 1865.

³⁶ Вајар се потписао у доњем левом углу рељефа: *Михајло Томић 939*. Архивска фотографија из 1939. године на којој је приказан вајар испред споменика на Легету говори у прилог тези да је рељеф сачињен исте године: В. Јовановић, *Михаило Томић. Време и стваралаштво*, Кладово 2006, 109.

³⁷ *Ibidem*, 104, 109, 127. Л. Миловановић, *Вајар Михаило Томић*, Развитак 1 (1986) 77.

³⁸ О. Манојловић Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, 77.

³⁹ Иако се у потпуности не може негирати могућност читања представе као сестре, жене, или пак апстрактне женске персонификације нације, уобичајени иконографски образац наводи на закључак да је у питању приказ мајке, којим се потврђује тип *Пијете*.

Сл. 4 – Михаило Вујић, *Оплакивање*, релеф, споменик на Чевртији, 1939, савремени снимак.

телесност и изражајност лица указују на дубок бол и патњу, којим се универзализује порука о ненадокнадивом губитку. Ипак, сведена гестуалност мајке, и друге две женске фигуре, које могу бити војникове сестре, или пак, анонимне симболичке фигуре, говоре о неумитности

умирања у ратним годинама. Стилизоване женске фигуре, одевене у народну ношњу потврђују концепт национализације ратних страдања, чиме се надомешћује извесна општост женске фигуре која оплакује палог хероја. Да жртва палог хероја није узалудна, указује и ловорова гранчица у руци једне од две женске фигуре, којом се потврђује *мученички* карактер композиције. Избор вајара је употпунио јавни карактер артефакта. Истакнути скулптор,⁴⁰ који се у праскзорје Другог светског рата, афирмисао као уобличитељ сличних рељефних целина посвећених преминулим херојима Великог рата,⁴¹ довршио је наратив споменика на Чевртији, визуелизовавши архаизованим језиком фигуралне представе у спомен сећања на паље родољубе.

Испод рељефа је аплициран ратнички амблем. Стилизовани амблем је саткан од ловоровог венца, ратних застава, и топова, који су јединственим језиком уобличили овај слободно варирани војни знак.

Прочишћена и редукована форма тростројно нивелисаног кенотафа референтно указује на поступни преображај класично (академски) конципираног војног споменика. Од алегоријских јавних споменика у 19. веку⁴² дошло се почетком 20. века до стерилних и готово магијски проочишћених артефаката, који су у ширим европским оквирима, манифестовали хиперестетизацију и својеврсну механизацију политичког говора.⁴³ Понекад тешко читљиви деветнаестовековни језик алегоријских (фигуралних) персонификација,⁴⁴ којим је сугерисано партикуларно право победоносних нација на реванш и остварену победу,⁴⁵ замењен је

⁴⁰ М. Томић, *Спомен-збирка Павла Бељанског*, ур. Ј. Јованов, Нови Сад 2009, 441.

⁴¹ Томић је за потребе уређења ентеријера крипте спомен-костурнице у Лазаревцу извео рељефне плоче с приказима Колубарске битке. Рељефи су изведени након почетка радова на Цркви Светог Димитрија, који су започети 8. новембра 1938: А. Божовић, *Меморијали Првог светског рата на територији Београда*, Београд 2014, 57–59.

⁴² Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, 274–278.

⁴³ W. Telesko, *Das 19. Jahrhundert. Eine Epoche und ihre Medien*, Wien 2010, 179–180.

⁴⁴ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, 211–222.

⁴⁵ Упечатљив је пример конституисања визуелне културе у Француској након пораза у рату са Пруском 1871. године. Француска је у склопу тезе о праву на реванш манифестовала своју одлучност да успостави свој утицај у европској политици: *Nationalism and French Visual Culture, 1870–1914*, Ed. by J. Hagrove, N. McWilliam, New Haven and London 2005.

након Великог рата апстрахованим и снажно интонираним језиком универзалних симбола, који су уклапани у нарацију о неумитности ратне машинерије.⁴⁶ Ауторитативни режими и све израженије обешчовечење друштва и уједначење маса, произвела је нове, готово индустријски класификоване војне споменике.⁴⁷ Без уметничких особености, споменици су својом једноставношћу указивали на естетику једнообразних геометријских форми, које су потврђивале све израженији колективизам и идеолошку униформисаност међуратних режима. Кенотафи у Тополи и селу Влашка крај Младеновца, подигнут 1923. године потврдили су праксу подизања војних обележја у све стандардизованијем систему споменичке културе у међуратном периоду.⁴⁸

Одсуство уметничке особености кенотафа на *Легету* доводи до његовог искључења из уже дефиниције споменика, која подразумева постојање самосталног уметничког дела.⁴⁹ Монументални обелиск је превасходно обједињен широм дефиницијом споменика, која подразумева било какав артефакт настао с идејом апела друштву са историјским образложењем. *Легетски* споменик, готово дефинисан као полуархитектонски, представља преображени приказ масовно подизаних спомен-стубова у 19. веку.⁵⁰ Споменици у форми стуба, торња, обелиска (типови нефигуралних споменика) имали су заједничку знаковну препознатљивост по вертикалној структури, која је посредно означавала апотеозу бесмртних ратника и славних појединаца. Тако је изнова потврђивана основна претпоставка о споменику као морално-дидактичкој визуелној представи, која функционално делује у складу с нормираним друштвеним вредностима.

Споменик на *Легету* је откривен 23. септембра 1923. године. Велика свечаност је била окончана ангажованим и вишеслојним подизањем свести локалног становништва, али и целокупне нације. Идеја државног јединства сећања уткана је у низ апела које је одбор за подизање споменика пласирао у масовним медијима.⁵¹ Позив грађанима и патриотама да присуствују откривању споменика, по уобичајеном обрасцу патриотских свечаности, подразумевао је моралну обавезу да буду достојни жртве палих хероја на *Легетском* пољу. Посете откривању

⁴⁶ W. Telesko, *Das 19. Jahrhundert. Eine Epoche und ihre Medien*, 182–183.

⁴⁷ P. Curtis, *Sculpture 1900–1945*, 52–65.

⁴⁸ А. Божовић, *Меморијали Првог светског рата на територији Београда*, 83–84.

⁴⁹ Н. Е. Mittag, *Das Denkmal*, 457–460.

⁵⁰ *Ibidem*, 478–480.

⁵¹ Т. Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914. године и Маџари*, 239–240.

војних споменика интегрисане су широм Европе у корпус обавезујућих правила масовних свечаности, које су почивале на идеји нормираног патриотског туризма⁵² (сл. 5) и концепту комерцијализације сећања на жртве Великог рата.⁵³ Уобичајена процедура подразумевала је да локално становништво и гости чине јединствен патриотски освешћен скуп, пред којим је ангажовани говор одржао представник локалних сокола, трговац Петар Никољачић.⁵⁴ Током церемонијала интониран је и марш „Триглав“, уз који су чеврнтијски борци – како се помиње у накнадним пропагандним освртима у јавним гласилима – кренули у свој последњи јуриш.⁵⁵ Тако је велики пораз српске војске, иначе само овлаш поменут у освртима на битку код Чеврнтије, преображен у жртвени тријумф *неустрашивих* војника, који су, уз јеку марша, јурнули у неумитну смрт. Коначно, и сам споменик својом монолитном и постојаном формом доминира управо на тлу погибије српских војника. Њихове кости су тако симболично сједињене у јединствену споменичку (жизну) тачку којом је пораз преображен у пркосни белег победе.

Током прославе поводом откривања споменика одржан је и јавни час локалног Соколског друштва уз присуство представника подружница из Београда, Земуна, Руме, Ирига, Новог Сада и Шапца⁵⁶ (сл. 6). Соколски покрет, који је, како смо већ истакли, почивао на идеолошкој структури колективног духа оличеног у концепту телесног здравља и масовних спортских активности, био је утемељен у сагласју с државним курсом оличеним у концепту културне и државотворне идеологије југословенства.⁵⁷

⁵² О коренима идеје патриотског туризма у контексту популаризације Таковског места сећања (место подизања Другог српског устанка, 1815. године), као и општим местима везаним за концепт сакрализације секуларних топоса: М. Тимотијевић, *Таковски устанак – Српске цвети. О јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе*, Београд 2012, 385–400.

⁵³ G. L. Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, 126–158; D. J. Shearman, *Art, Commerce, and the Production of Memory in France after World War I*, *Commemorations. The Politics of National Identity*, Ed. by J. R. Gillis, Princeton, New Jersey 1994, 186–214.

⁵⁴ *Политика*, год. 19, бр. 5539 (25. 3. 1923).

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, 1, 432–464; О. Мановљовић Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, 302–304. Више о идеологији југословенства, и њеној визуелизацији у медију архитектуре: А. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*.

1923

СОКОЛСКО ДРУШТВО у Срем. МИТРОВИЦИ

у недељу 23. септембра СВЕЧАНО

Открива Споменик

падим јунацима тимочке дивизије I. позива на пољу „ЛЕГЕТУ“ 6. септемра 1914. године.

Соколско друштво позива све родољубиво грађанство града Митровице и целе онолице да тога дана сви без разлике, мушко и женско, велико и мало, узме учешћа у тако реткој историјој овечаности.

Покажимо да смо достојни оних жртава, које падоше за наше уједињење и ослобођење.

ПРОГРАМ свечаности тога дана:

- 1.) Дочек гостију у јутро у 8. сати на жељезничкој станици.
- 2.) Свечана поворка са станице кроз град до соколане.
- 3.) Скуп свих гостију и грађана пред соколаном у 8 ипо сати.
- 4.) Полазак лађе за „Легет“ тачно у 9 сати.
- 5.) Свечано откривање Споменика у 10 ипо сати приликом освешћа певају певачка друштва Српско Црквено и Стражилово.
- 6.) Говор — Д-р **ВЛАДИ ВАНЂЕ**.
- 7.) Брат старешина **ПЕТАР НЕКОЉЧЕВ** предаје споменик на чување општини Шашинце.
- 8.) Повратак лађе у подне. (За лађу се плаћа 10 динара). Карте за лађу добијају се у радњи брата **Стеве Радовановића** у великој трафици.
- 9.) После подне у 3 сата у променад

СОКОЛСКИ ЈАВНИ ЧАС

10.) У вече у 8 сати:

СОКОЛСКА АКАДЕМИЈА С ИГРАНКОМ

За ово време свечаности

СВИРАЋЕ ВОЈНА МУЗИКА.

Детаљни програм за „ЈАВНИ ЧАС“ и „СОКОЛСКУ АКАДЕМИЈУ“ објавиће се на сам дан.

Улазнина за јавни час I. место 10., II. 8, стај. 5 дин.

**БАЦИ И ВОЈНИЦИ У ПОЛОВИНУ ЦЕНЕ
ЗА АКАДЕМИЈУ УЛАЗ ДОБРОВОЉНИ ПРИЛОГ.**

ОДВОР.

Сл. 6 – Јавни час испред споменика на Чевртији, преузето из књиге
Т. Искуљевић, *Распеће српског народа у Срему 1914. године и Маџари*, Београд 1930.

Тако је мужевна снага кенотафа, потврђена масовним телесним перформансом сокола, указала на мужевни дух нове југословенске државе, који је пропагиран у јавном говору државне идеологије.

Године 1926, на *легетском* пољу засађено је 350 садница липе, да би се споменик, угрожен близином Саве, заштитио од поплава.⁵⁸ Брзи раст липа је подстакао њихову садњу на савском приобаљу.⁵⁹ Упркос њиховој улози природне бране од могућих поплава, липе су се услед небриге убрзо осушиле. Године 1933. поново је започет процес уређења простора око споменика. Идеја о преуређењу поља и његовог смештања у меморијални спомен-комплекс потврђена је 1933. године,⁶⁰ када је оно коначно смештено у домен националне географије. Иницијатива о додатном артифицирању *легетског* поља потекла је од среског економа, инжењера Д. Тасића.⁶¹ Овај подухват се, након неуспеха првобитне садње, проузроковане мерама заштите од поплава, може повезати с планским уређењем крајолика с идејом његовог претварања у меморијални пејзаж моћи.⁶² У складу с идејама о апропријацији природе (природног),⁶³ који су се, као идеолошке конструкције, мењали уз додатно посвећење тла, нови подухват садње дрвета био је важан корак у правцу обележавања чевртијског поља. У меморијалној култури сећања стабла су представљала топосе сећања на велике ратне сукобе.⁶⁴ Страдање дрвећа у војним дејствима често је изједначавано с погибијом сукобљених војника. Стога је и регенерација чевртијског поља била симболично повезана с обновом *природног* тла и његовим претварањем у простор сећања на пале војнике. Споменик на *легетском* пољу постао је кључна тачка овог артифицираног меморијског простора. Локална заједница, предвођена представницима Сремскомитровачког гарнизона, као и делегација Тимочке дивизије, континуирано су полагали венце на споменик борцима, махом рођених на тлу Тимочке крајине.⁶⁵ Тако су сваког 6. септембра обједињене локалне традиције, условљене местом погибије (Срем) и пореклом палих војника (Тимочка крајина), уметнуте

⁵⁸ Т. Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914. године и Маџари*, 240.

⁵⁹ М. Ј. Милићевић, *На погрешној обали. Пораз трупа Тимочке дивизије у бици код Чевртије (на Легету) 6. септембра 1914. године*, 17–18.

⁶⁰ Т. Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914. године и Маџари*, 240.

⁶¹ Документација Покрајинског завода за заштиту споменика културе: Е–278/д, бр. инв. 14.825.

⁶² М. Warnke, *Political Landscape: The Art History of Nature*, London 1994, 53–62.

⁶³ W. J. T. Mitchell, *Landscape and Power*, University of Chicago Press 2002.

⁶⁴ G. L. Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, 107–114.

⁶⁵ *Ibidem*.

у јединствен национални календар, и потоње концентричне кругове памћења.⁶⁶

*

Битка на Легету (*караула Чеврнтија*), која се одиграла 1914. године у близини Сремске Митровице, подстакла је политички и културни врх локалне средине да у знак сећања на изгинуле српске војнике подигне споменик. Локалне традиције, везане за место погибије војника (Срем), као и порекло палих (источна Србија), постале су део јединственог културног, националног и државотворног наратива југословенства, који се нашао у служби очувања јединства Срба, Хрвата, и Словенаца. Монументални кенотаф означен националним симболима (амблеми, рељефи, и натписи), подигнут на месту битке, уобличен је у складу са типским архитектурално-скулптуралним артефактима у међуратном периоду. Простор на коме је одржана битка је почетком четврте деценије 20. века артифициран као меморијално и национално светилиште заједнице. Место сећања на пале војнике преображено је у пејзажни топос моћи, којим су потврђене еманципаторске тенденције нове државне заједнице у чијим се границама нашао део некадашње територије Аустроугарске монархије. Поље на Легету коначно је превредновано у прворазредни меморијални комплекс Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, означивши окончање процеса културног и идеолошког упросторавања нове државне идеологије на тло Срема у међуратном периоду.

⁶⁶ Нека историографска сећања на збивања код Чеврнтије, односно Легета, имала су и накнадну музеолошку форму. Конкретан пример је недавно уобличена изложба Музеја Срема, аутора Оливере Делић. У фокусу изложбе нашли су се предмети у вези с битком на Чеврнтији, иначе незаобилазном за Сремску Митровицу и Срем. Тако је излагачким праксама накнадно меморисан свакако најважнији догађај прве године Првог светског рата: О. Делић, *Битка на Легету. Сто година од почетка Првог светског рата. Каталог изложбе Музеја Срема*, Сремска Митровица 2014.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Литература – Secondary Works

- Curtis P., *Sculpture 1900–1945*, Oxford 1999.
- Hutton P., *Recent Scholarship on Memory and History*, *The History Teacher*, Vol. 33, No. 4 (Aug. 2000) 533–548.
- Ignjatović A., *Jugoslovenstvo u arhitekturi*, Beograd 2007.
- Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, prir. M. Sládeček, J. Vasiljević, T. Petrović-Trifunović), Beograd 2015.
- Manojlović Pintar O., *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd 2014.
- Mitchell W. J. T., *Landscape and Power*, University of Chicago Press 2002.
- Mittig H., *Das Denkmal*, *Kunst, die Geschichte ihrer Funktionen*, Hrg. von W. Busch, P. Schmock, Weinheim–Berlin (1987) 457–489.
- Mosse G. L., *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford University Press 1990.
- Mosse G. L., *National Cemeteries and National Revival: The Cult of the Fallen Soldiers in Germany*, *Journal of Contemporary History*, Vol. 14, No. 1 (1997) 1–20.
- Nationalism and French Visual Culture, 1870–1914*, Ed. by J. Hagrove, N. McWilliam, New Haven and London 2005.
- Nora P., *Between Memory and History: Les Lieux de Memoire*, *Representations*, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory (Spring 1989) 7–24.
- Petranović B., *Istorija Jugoslavije*, knj. 1, Beograd 1988.
- Remove Not the Ancient Landmark. Public Monuments and Moral Values*, Ed. by D. M. Reynolds, London and New York 1996.
- Shearman D. J., *Art, Commerce, and the Production of Memory in France after World War I*, *Commemorations. The Politics of National Identity*, Ed. by J. R. Gillis, Princeton, New Jersey (1994) 186–214.
- Smith I. A. D., *Chosen Peoples*, Oxford 2003.
- Telesko W., *Das 19. Jahrhundert. Eine Epoche und ihre Medien*, Wien 2010.
- Warnke M., *Political Landscape: The Art History of Nature*, London 1994.
- Winter J., *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*, Cambridge 2014.
- Žutić N., *Sokoli, Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1919–1941*, Beograd 2011.
- Божовић А., *Меморијали Првог светског рата на територији Београда*, Београд 2014 [Božović A., *Memorijali Prvog svetskog rata na teritoriji Beograda*, Beograd 2014]
- Борозан И., *Репрезентативна култура и политичка пропаганда. Споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд 2006 [Borozan I., *Reprezentativna kultura i politička propaganda. Spomenik knezu Milošu u Negotinu*, Beograd 2006]

- Делић О., *Битка на Легету. Сто година од почетка Првог светског рата. Каталог изложбе Музеја Срема*, Сремска Митровица 2014 [Delić O., *Bitka na Legetu. Sto godina od početka Prvog svetskog rata. Katalog izložbe Muzeja Srema*, Sremska Mitrovica 2014]
- Димић Љ., *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, књ. 1, Београд 1996 [Dimić Lj., *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, књ. 1, Beograd 1996]
- Искруљев Т., *Распеће српског народа у Срему 1914. године и Маџари*, Београд 1930 [Iskruljev T., *Raspeće srpskog naroda u Sremu 1914. godine i Mađari*, Beograd 1930]
- Јовановић В., *Михаило Томић. Време и стваралаштво*, Кладово 2006 [Jovanović V., *Mihailo Tomić. Vreme i stvaralaštvo*, Kladovo 2006]
- Макуљевић Н., *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд 2006 [Makuljević N., *Umetnost i nacionalna ideja u XIX veku. Sistem evropske i srpske vizuelne kulture u službi nacije*, Beograd 2006]
- Милићевић М., *На погрешној обали. Пораз трупа Тимочке дивизије 1. позива у бици код Чеврнтије (на Легету) 6. септембра 1914*, Београд 2015 [Milićević M., *Na pogrešnoj obali. Poraz trupa Timočke divizije 1. poziva u bici kod Čevrntije (na Legetu) 6. septembra 1914*, Beograd 2015]
- Миловановић Л., *Вајар Михаило Томић*, Развитак 1 (1986) 77 [Milovanović L., *Vajar Mihailo Tomić*, Razvitak 1 (1986) 77]
- Путник В., *Архитектура соколских домова у Краљевини Срба, Хрвата, и Словенаца и Краљевини Југославији*, Београд 2015 [Putnik V., *Arhitektura sokolskih domova u Kraljevini Srba, Hrvata, i Slovenaca i Kraljevini Jugoslaviji*, Beograd 2015]
- Тимотијевић М., *Таковски устанак – Српске цвети. О јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе*, Београд 2012 [Timotijević M., *Takovski ustanak – Srpske cveti. O javnom zajedničkom sećanju i zaboravljanju u simboličnoj politici zvanične reprezentativne kulture*, Beograd 2012]
- Томић М., *Спомен-збирка Павла Бељанског*, ур. Ј. Јованов, Нови Сад 2009 [Tomić M., *Spmen-zbirka Pavla Beljanskog*, ур. J. Jovanov, Novi Sad 2009]
- Шаренац Д., *Топ, војник и сећање, Србија и Први светски рат 1914–2009*, Београд 2014 [Šarenac D., *Top, vojnik i sećanje, Srbija i Prvi svetski rat 1914–2009*, Beograd 2014]

Новине – Press

Политика, год. 19, бр. 5539 (25. 3. 1923) [*Politika*, god. 19, br. 5539 (25. 3. 1923)]

Igor Borozan, Milić J. Milićević

**BATTLE AT THE LEGET FIELD (ČEVRTIJA)
AS AN INCENTIVE FOR VISUAL SHAPING
OF A PLACE OF REMEMBRANCE IN THE INTERWAR PERIOD**

Summary

During the 20th century, the defeat of the Serbian army at the Leget Field (*Čevrtija*) in a battle that took place in 1915 on the bank of the Sava river near Sremska Mitrovica was not a subject of a detailed critical and historiographical analysis. The significant losses of the Serbian army in fighting the Austro-Hungarian forces could not fit into the official memory of the role of the victorious Serbian army in the Great War. The process of storing the Battle of Čevrtija in the collective memory of the Serbian/Yugoslav nation was initiated during the interwar period. In 1922 an idea was launched to transform the Leget field in an artificial memory topos. The initiative came from the local community and eventually grew into the general national patriotic effort that involved the homogenization of the nation. According to the propaganda effect of cultural and political elites, the narrative of the battle at the Leget Field highlighted via visual means the required unity of the new composite nation. The culmination of the process of inauguration of the new place of remembrance was reached through formal and ideological creation of a monumental cenotaph labeled by patriotic emblems, reliefs and written accompaniments. Therefore, the abstract and purified artefact with its minimalist form expressed a powerful message about the glorious fallen at the sacred altar of the homeland. This typical visual mark confirmed the general practice of raising simplified monumental cenotaphs to commemorate the heroes of the Great War. The local traditions related to the place of battle (Srem District) and to the fallen martyrs of the nation (members of the Timok Division) were integrated into the general course of creating the single Yugoslav nation which incorporated the dual Serbian/Yugoslav identity. The afforestation of the Leget Field in 1926 marked its transformation into a well-regulated political landscape. It was in 1933 that the transformation of the Leget Field into a fabricated place of collective memory was accomplished. Thus this topos was integrated in the official memory of the subjects of the Yugoslav state in the interwar period in reference to the actual political and cultural narrative.

Кључне речи: the war in the Balkans in 1914, the Battle of Čevrtija, memories, monuments.

Чланак примљен: 21. 11. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 10. 07. 2017.